

सार्वजनिक ग्रामस्वच्छतेचे अग्रदूत: संत गाडगेबाबा”

डॉ. भारत बापू बिचितकर

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी

गोषवारा:

महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीत अनेक संत आणि समाजसुधारक होऊन गेले. संत गाडगेबाबा हे त्यापैकी एक. मानवजातीची सेवाभावी वृत्तीने निरपेक्ष सेवा करून त्यांना अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी आणि परंपरा यांच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी समाज प्रबोधनाचे महान कार्य संत गाडगेबाबा यांनी केले आहे. एक थोर समाजसेवक व क्रांतिकारक राष्ट्रीय संत की, ज्यांनी प्रत्यक्ष हातात झाडू घेऊन समाजाला स्वच्छतेचा महामंत्र दिला, त्या संत गाडगेबाबा यांच्या कार्याची दखल घेतल्या शिवाय महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळींचा इतिहास पूर्ण होऊ शकत नाही. संत गाडगेबाबा हे वेगळ्या विचारधारेचे समाजसुधारक होते. त्यांच्या विचारांना विवेक आणि बुध्दीप्रामाण्यवाद याची मांड पक्की होती. संपूर्ण महाराष्ट्रभर भ्रमंती करून त्यांनी समाज प्रबोधन आणि स्वच्छतेचा मूलमंत्र पेरला. त्यामुळे संत गाडगेबाबा हे ग्रामस्वच्छतेचे खरेखुरे अग्रदूत होते. कीर्तन हे त्यांच्या समाज प्रबोधनाचे मुख्य माध्यम होते. कीर्तनाच्या निमित्ताने ते जिथे जिथे जात तिथे प्रथम हातात झाडू घेऊन गाडगेबाबा व त्यांचे अनुयायी स्वतः संपूर्ण गाव स्वच्छ करीत आणि मगच कीर्तनाला सुरुवात करीत. अशा या महापुरुषाने राबविलेल्या मोहिमेची दखल घेऊन राज्य शासनाने त्यांच्या नावाने 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' राज्यस्तरीय मोहीम कार्यरत आहे.

कीवर्ड:

संत गाडगेबाबा, ग्रामस्वच्छता.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक अग्रणी समाजसुधारक संत गाडगेबाबा ही केवळ व्यक्ती नाही, तर ती एक विवेकवादी आणि बुध्दीप्रामाण्यवादी विचारधारा आहे. समाजाला धार्मिक, आर्थिक, मानसिक भ्रमातून मुक्ती देणारा हा एक मौलिक विचार आहे. समाजातील सामान्य माणसाला केंद्रबिंदू ठरवत इथल्या पाखंडी व्यवस्थेचे बुरुज उद्ध्वस्त करण्याची ताकद संत गाडगेबाबांनी कीर्तनामधून

समाजमनात रुजवली. समाजातील अबालवृद्धांना आपलीशी वाटेल अशा आपल्या परंपरागत रांगड्या ग्रामीण व-हाडी भाषेत संत गाडगेबाबा कीर्तनातून समाज प्रबोधन करीत असत. शिक्षणासाठी म्हणून कोणत्याही शाळेची पायरी न चढलेले संत गाडगेबाबा हे रस्त्यावरच्या मुक्त शाळेत आणि दुनियादारीच्या विद्यापीठात शिकलेले खरेखुरे आणि कृतिशील लोकशिक्षक होते. देश विदेशातील अनेक प्रस्थापित विद्यापीठांना जे शक्य झाले नाही, ते महान कार्य या चालत्या बोलत्या लोकविद्यापीठाने प्रत्यक्ष करून दाखवले. त्यांच्या कार्याच्या प्रेरणेने महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील प्रबोधनाचे विझलेले निखारे पुन्हा प्रज्वलित होतील, अशी आशा वाटते. संत गाडगेबाबा यांनी निर्माण केलेल्या प्रकाश पर्वत प्रत्येकाने उजळून निघण्याची प्रेरणा घ्यावी हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश:

1. संत गाडगेबाबा यांच्या जीवन चरित्राची माहिती घेणे.
2. संत गाडगेबाबा यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
3. संत गाडगेबाबा यांच्या स्वच्छता विषयक कार्याचा शोध घेणे.

गृहितके:

1. संत गाडगेबाबा हे आधुनिक महाराष्ट्रातील एक थोर समाज प्रबोधनकार होते.
2. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेत संत गाडगेबाबा यांचे योगदान मोलाचे आहे.
3. संत गाडगेबाबा यांचे सार्वजनिक स्वच्छता विषयक कार्य प्रेरणादायी आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधातील संशोधन हे दुय्यम संदर्भ साधनांवर आधारित आहे. संत गाडगेबाबा यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकणारे विविध संदर्भ, निवडक नियतकालिके, देशातील आघाडीची वृत्तपत्रे, विविध अद्यतनित वेबसाइट्स, काही दर्जेदार शोधनिबंध अशा दुय्यम साधनांच्या आधारे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे. तसेच

सदर संशोधनासाठी काही निवडक संदर्भ ग्रंथांचाही आधार घेण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची व्याप्ती:

प्रस्तुत शोधनिबंधातील संशोधन हे प्रामुख्याने संत गाडगेबाबा यांच्या सार्वजनिक स्वच्छता विषयक कार्यावर प्रकाश टाकणारे आहे. संत गाडगेबाबा हे ईश्वर कशात आहे?, याची नेमकेपणाने जाणीव असलेले कृतिशील समाजसुधारक होते. समाजातील गोरगरीब, दीनदलित यांची ऐहिक व आध्यात्मिक उन्नती होण्यासाठी त्यांच्यातून अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी ते तळमळीने कार्य करणारे होते. यासाठी त्यांनी कीर्तनाच्या मार्गाचा अवलंब केला. समाजातील अबालवृद्धांना रुचेल अशा हृदयस्पर्शी रांगड्या भाषेत ते समाजप्रबोधन करत असत. म्हणून लोकांनी त्यांना संत अशी उपमा दिली.

सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व :

समाजाच्या आधुनिक जीवनशैलीत सार्वजनिक स्वच्छता ही सामुदायिक कल्याणाची एक महत्त्वाची बाब बनली आहे. यामुळे मानवी आरोग्याचे रक्षण होऊन मानवाचे सरासरी आयुर्मान वाढविण्यासाठी उपयोग होतो. एवढेच नव्हे तर निरोगी आयुष्यामुळे मनुष्यबळाची कार्यक्षमता सक्षम होऊन पर्यायाने अर्थव्यवस्थेला बळकटी येण्यासाठी ती उपयुक्त ठरू शकते. माणसांना होणारे बहुतांश आजार हे अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर आणि वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव यामुळे होतात,¹ हे वारंवार अधोरेखित झाले आहे.

ग्रामस्वच्छतेचे शासकीय उपक्रम :

मानवी जीवनातील सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व लक्षात घेऊन, 'महाराष्ट्र शासनाने 1999 मध्ये तेव्हाचे ग्रामविकास, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता खात्याचे मंत्री दिवंगत आर. आर. पाटील यांच्या पुढाकारातून 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' हा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम सुरू केला होता. आर आर पाटील यांची ही नवी संकल्पना राज्यातील लोकांनी उचलून धरली होती'². 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' या महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रमांतर्गत शासनाने प्रचंड लोकसहभागाने ग्रामस्वच्छता अभियानाला लोकचळवळीचे स्वरूप प्राप्त करून दिले, एवढेच नाही तर या अंतर्गत कोट्यवधी रुपयांची विकास कामेही लोकसहभागातून करण्यात आली. लोकांना शुद्ध आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घराची स्वच्छता आणि अन्नाची काळजी, वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, सांडपाण्याचे

योग्य नियोजन, घनकचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन आणि मानवी मल-मूत्राची योग्य विल्हेवाट यांसारख्या विभागात काम करून महाराष्ट्रातील बहुसंख्य गावांनी अतिशय उत्स्फूर्तपणे ग्रामविकासाचा पाया मजबूत केला. गावातील विद्यार्थी, अंगणवाडी सेविका-मदतनीस, सरपंच, महिला भगिनी अशा सर्वांनीच या योजनेत भरीव योगदान देऊन गावाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला गती दिली. स्वखुशीने स्वच्छता दूत म्हणून काम करणाऱ्या सुजाण लोकांनी गावागावात स्वच्छतेची ग्रामधून पुलकित करून आरोग्यसंपन्न आणि सुदृढ आरोग्याचा पाया घातला आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

आज संपूर्ण भारतभर दरवर्षी दि. 2 ऑक्टोबर हा दिवस महात्मा गांधी यांचा जयंती दिवस म्हणून साजरा केला जात आहे. महात्मा गांधीजी हे स्वतः सार्वजनिक स्वच्छतेचे उपासक होते. म्हणून हा दिवस स्वच्छतेसाठीही ओळखला जातो. कारण दि. 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या संकल्पनेतून भारत सरकारने 'स्वच्छ भारत मिशन' ची सुरुवात करून देशाला उघड्यावर शौचमुक्त करण्याची मोहीम सुरू केली होती.³ महात्मा गांधी स्वतः स्वच्छतेचे सैनिक होते. म्हणूनच गांधी जयंतीचा दिवस दरवर्षी देशभर 'स्वच्छता दिवस' म्हणूनही साजरा केला जातो.

परंतु, पंतप्रधान मोदी आणि महात्मा गांधी यांच्याही आधी एका व्यक्तिमत्त्वाने देशात स्वच्छतेचा झेंडा रोवला होता. पण दुर्दैवाने आज बहुतेक लोक त्याचे नाव विसरत चालले आहेत. आधुनिक भारताच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीच्या इतिहासातील संत गाडगे महाराज यांनी सार्वजनिक स्वच्छतेबाबत समाज प्रबोधनाचा आवाज उठवला होता. म्हणून 'संत गाडगेबाबा यांचे अनुकरण करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संघटनेने आज गांधी जयंतीनिमित्त स्वच्छता मोहीम सुरू करून संत गाडगे यांचा सन्मान करण्याची मागणी केली आहे'⁴, हे निश्चितच अभिमानास्पद आहे.

संत गाडगेबाबा यांचे कार्य :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक उल्लेखनीय समाजसुधारक संत गाडगेबाबा हे एक समाज प्रबोधनपर कीर्तनकार, समाजसुधारक संत आणि सार्वजनिक स्वच्छतेचे अग्रदूत होते. संत गाडगे बाबांनी साधी रहाणी आणि उच्च विचारसरणी स्वेच्छेने स्वीकारली होती. गाडगे महाराजांची सामाजिक न्याय, सुधारणा आणि स्वच्छता या विषयांत जास्त रुची होती. विसाव्या

शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीमध्ये ज्या महापुरुषांचा महत्वाचा सहभाग आहे, त्यात संत गाडगेबाबा यांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो.

प्रारंभिक जीवन :

संत गाडगेबाबा यांचा जन्म दि. 23 फेब्रुवारी 1876 रोजी महाराष्ट्र राज्यातील सध्याच्या अमरावती जिल्ह्यातील अंजनगाव सुर्जी तालुक्यातील शेणगांव गावात एका गरीब धोबी कुटुंबात झाला. त्यांचे पूर्ण नाव डेबूजी झिंगारजी जानोरकर असे होते.⁵ गाडगे बाबांचे बालपण मूर्तिजापूर तालुक्यातील दापुरे या त्यांच्या मामाच्या गावी गेले. संत गाडगेबाबा लहान असतांनाच त्यांचे वडील डेबूजी दारूच्या व्यसनापायी मृत्यूमुखी पडले. कामाची खूप आवड असलेल्या संत गाडगेबाबा यांचा स्वच्छता हा विशेष गुण होता. अवघ्या समाजाचा संसार सुधारण्यासाठी ते घराबाहेर पडले आणि पायात तुटकी चप्पल, डोक्यावर फुटके गाडगे, अंगात चिंध्यापासून तयार केलेला पोषाख अशी विरक्ती धारण करून त्यांनी आपले आयुष्य जनसेवेसाठी अर्पण केले.

शिक्षण विषयक विचार :

कोणत्याही प्रकारची अक्षरओळख नसलेल्या संत गाडगेबाबा यांचे शिक्षण विषयक विचार अतिशय परखड होते. संत गाडगे महाराज म्हणायचे की, 'शिक्षण ही मोठी गोष्ट आहे. पैशाची कमतरता असेल तर जेवणाची भांडी विकून घ्या, बाईसाठी कमी किमतीचे कपडे घ्या, मोडकळीस आलेल्या घरात राहा. पण मुलांना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका'⁶. आधुनिक भारताला सामाजिक सुधारणा चळवळीतील शिक्षणाचा पुरस्कार करणा-या ज्या महापुरुषांचा अभिमानाने उल्लेख करावा वाटले पाहिजे, त्यामध्ये संत गाडगेबाबा यांचे नाव घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. मानवतेचा खरा पुजारी, एक परोपकारी संत आणि सामाजिक समरसतेचे मूर्तिमंत प्रतिक म्हणून आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि धार्मिक प्रबोधनाच्या चळवळीत संत गाडगेबाबा यांचे स्थान उच्चकोटीचे आहे. ते कधी शाळेत गेले नाहीत; पण सर्वसामान्यांची लेकरे शिकून मोठी व्हावीत, म्हणून अख्खी हयात खर्ची घातली.

अनिष्ट रूढी परंपरांवर प्रहार :

संत गाडगे महाराज हे समाज प्रबोधनाचे चालते फिरते लोकविद्यापीठ होते. त्यांच्या व-हाड प्रांतात अपत्य प्राप्तीनंतर मुक्या प्राण्यांचा बळी देऊन नातेवाईकांना मांसाहाराचे जेवण देण्याची परंपरा होती. संत गाडगे

बाबांनी ती अनिष्ट परंपरा मोडीत काढून आपल्या मुलीच्या जन्मानंतर नातेवाईकांना मांसाहाराचे जेवण न देता गोडाधोडाचे जेवण दिले. काळाच्या कित्येक पावले पुढे जाऊन त्याकाळी केलेला हा फार मोठा बदल होता. 'माझा कोणी गुरू नाही, मले कोणी चेला नाही,'⁽⁷⁾ असे ठामपणे सांगणारे गाडगेबाबा कधी मंदिरात गेले नाहीत; पण त्याकडे जाणारी पायवाट सतत स्वच्छ करत राहिले. गाडगे महाराज हे गोरगरीब, दीनदलित यांच्यामधील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता यांचे उच्चाटन करण्यासाठी तळमळीने कार्य करणारे समाजसुधारक होते. त्यांचे उपदेशही साधे व सोपे असत. 'चोरी करू नका, सावकाराकडून कर्ज काढू नका, व्यसनांच्या आहारी जाऊ नका, देवा-धर्माच्या नावाखाली प्राण्यांची हत्या करू नका, जातिभेद व अस्पृश्यता पाळू नका'⁽⁸⁾, असे ते नेहमी सांगत असत. देव दगडात नसून तो माणसांत आहे, हे त्यांनी सर्वसामान्यांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. आपले विचार साध्या भोळ्या लोकांना समजण्यासाठी ते ग्रामीण भाषेचा, प्रामुख्याने वऱ्हाडी बोलीचा उपयोग करत असत.

ग्रामस्वच्छतेचे अग्रदूत :

गाडगेबाबा कोणत्याही गावात गेल्यावर लगेचच गटारी आणि रस्ते साफ करायला सुरुवात करायचे. त्यांचे काम संपले की ते स्वतः गावातील स्वच्छतेबद्दल लोकांचे अभिनंदन करायचे. गावातील लोक गाडगे बाबांना जे पैसे घायचे त्या पैशांचा निःस्वार्थपणे सामाजिक विकास आणि समाजाच्या भौतिक विकासासाठी वापर करत असत. त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात अनेक धर्मशाळा, गोशाळा, शाळा, रुग्णालये आणि वसतिगृहे बांधली. लोकसहभागातून त्यांनी हे सर्व उभारले. पण, या महापुरुषाने आयुष्यभर स्वतःसाठी झोपडीही बांधली नाही. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य धर्मशाळांच्या व्हरांड्यावर किंवा जवळपासच्या झाडांखाली घालवले.

येथील ग्रामीण जीवन, अज्ञान, अंधश्रद्धा, देवधर्म, भोळेपणा यात पुरतं भरकटलेलं होतं. जातीपातीच्या जंगलात माणुसकीचा मार्ग विसरलेला होता. गुरं राखण्याचे काम करीत असल्यापासून डेबूजीने हा प्रश्न धसास लावला. सगळ्या संवंगड्याच्या शिदोर्या एकत्र करून मग सगळ्यांची न्याहारी होई. एकदा सोबत्यानं जात बाटण्याची भीती बोलून दाखविली तेव्हा त्याला डेबूजीनं या शब्दांत सांगितलं... 'अरे, आपल्याले दाने डोये, त्याले दोन डोये, आपल्याले एक तोंड, एक नाक तसंच त्याले. आपण मानूस, तसाच तोही मानूसच...'⁽⁹⁾, आणि पुढे तर हातात

खराटा घेऊन गावातील आणि जनामनातील हा कचरा साफ करण्याचं अखंड व्रतच त्यांनी चालवलं. गावातील गलिच्छ वस्त्या स्वच्छ केल्या. ग्रामसफाई झाल्यानंतर मग ते पाटील-देशमुख, ब्राह्मण-महार यांचा विचार न करता कोणत्याही दारापुढे उभे राहून लोकसहभाग मागत. त्यांनी कधी फुकट खाल्लं नाही. सोबती आणि शिष्यांनाही खाऊ दिलं नाही

उपसंहार:

गाडगे महाराज हे वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेले समाजसुधारक होते. दीनदलित आणि पीडितांच्या सेवेसाठी त्यांनी आयुष्यभर परिश्रम घेतले. प्रबोधनासाठी त्यांनी कीर्तनाचा प्रभावी वापर केला. सामाजिक रूढी आणि परंपरेच्या टीका त्यांच्या कीर्तनात असायच्या. त्यांनी समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिलं. स्वच्छता आणि चारित्र्याची शिकवण दिली. गाडगे महाराजांमध्ये गोरगरीब, दीनदलित ह्यांच्यामधील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता यांचे उच्चटन करण्यासाठी तळमळ होती. लोकांमधील अंधश्रद्धा आणि गरीबी दूर करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना माहीत होते. त्यामुळेच प्रसंगी घरातील वस्तू विका पण आपल्या पाल्यांना शिकवा असे ते सांगायचे. संत गाडगे महाराज जरी गोपालाचे भजन करित असले तरी ते माणसात देव शोधणारे होते. ते नेहमी सांगायचे, देवळात जाऊ नका, मूर्तिपूजा करू नका, सावकाराकडून कर्ज काढू नका, अडाणी राहू नका, पोथी-पुराण, मंत्र-तंत्र, चमत्कार सारख्या गोष्टींवर विश्वास ठेवू नका, ही त्यांची शिकवण होती. माणसातच देव आहे असे त्यांचे मत होते. ह्याचाच शोध ते घेत होते. संत तुकाराम महाराजांना ते आपले गुरु मानत असत. आपल्या कीर्तनात ते वरहाडी भाषेचा प्रयोग करायचे. 'मी कोणाचा गुरु नाही, मला कोणी शिष्य नाही' असे ते म्हणायचे. गाडगे महाराजांचे 20 डिसेंबर 1956 रोजी निधन झाले. पण आजही त्यांचे विचार आणि आदर्श प्रत्येकाच्या हृदयात जीवंत आहेत.

संदर्भसूची:

1. Sanitation, Definition of sanitation in English by Oxford Dictionaries". Oxford Dictionaries, English. (Online) , Retrieved on 17 November 2017.
2. तांबे सुनिल, 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' स्थगित, महाराष्ट्र टाईम्स, पुणे, (ऑनलाइन), www.maharashtratimes.com, दि. 9 फेब्रुवारी, 2016.
3. Kulkarni, Sudheendra (24 February 2015). "An icon for Swachh Bharat: To sustain the abhiyan, we should draw inspiration from beloved saint-reformers like Sant Gadge Maharaj". The Indian Express. Retrieved 10 February 2018.
4. 'Restructuring of the Nirmal Bharat Abhiyan into Swachh Bharat Mission', Business Standard, (Online) <https://www.business-standard.com>, on 24th September, 2014.
5. पुंडे, राहूल, 'गोपालाचे भजन करणार्या गाडगे बाबांचा देवळात जाण्याला का होता विरोध?' न्यूज 18 लोकमत (ऑनलाइन), www.news18lokmat.com दि. 23 फेब्रुवारी 2022.
6. पुंडे, राहूल, 'गोपालाचे भजन करणार्या गाडगे बाबांचा देवळात जाण्याला का होता विरोध?' न्यूज 18 लोकमत (ऑनलाइन), www.news18lokmat.com दि. 23 फेब्रुवारी 2022.
7. पोईनकर, अविनाश, लोकविद्यापीठाचा जीवंत दस्तावेज, महाराष्ट्र टाईम्स (ऑनलाइन) www.maharashtratimes.com, दि.: 29 ऑगस्ट 2021.
8. फडके देवेश, "समाजाला स्वच्छतेची शिकवण देणारे गाडगे महाराज" महाराष्ट्र टाईम्स, (ऑनलाइन), maharashtratimes.com, दि.: 23 फेब्रुवारी 2020.
9. गोगटे अमेय, संतत्वापलीकडचा संत, महाराष्ट्र टाईम्स (ऑनलाइन), www.maharashtratimes.com, दि.: 20 डिसेंबर 2015.